

XIX ƏSR AZƏRBAYCAN MƏSNƏVİ YARADICILIĞINDA QASIM BƏY ZAKİR TƏMSİLLƏRİNİN MÖVQEYİ

Əfsanə Şəmsəddin qızı İsmayılova

Azərbaycan, AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun dissertantı

Xülasə:

Məqalədə XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında təşəkkül tapmış realist-allegorik üslubun yaranması, qaynaqları və inkişaf xüsusiyyətləri haqqında məlumat verilir. Burada allegorik məsnəvi yaradıcılığında təmsillərin özünəməxsus mövqeyindən bəhs olunur. Satirik istiqamətin banilərindən biri, Qarabağın görkəmli şairlərindən olan Qasım bəy Zakirin hələlik elm aləminə bəlli olan 6 məsnəvi-təmsili müqayisəli şəkildə təhlilə cəlb olunmuşdur. XIX əsrin siyasi şəraiti Zakirin təmsillərində az və ya çox dərəcədə "ezopvari" üslubla işıqlandırılmışdır. Şairin məsnəviləri öz təbii və emosional çalarlarına, mental dəyərlərin təbliğinə görə diqqəti cəlb edir. Folkloradan yaradıcı şəkildə bəhrələnmək Zakir yaradıcılığına xas olan başlıca xüsusiyyətlərdəndir. Şair adət-ənənələrimizi özündə təcəssüm etdirən, əsrlərdən qorunub gələn atalar sözü və məsəllərə müraciət edərək məsnəvilərini daha da oxunaqlı etmişdir.

Tədqiqat zamanı aydın olur ki, Zakirin allegorik şeirləri öz humanist və bəşəri keyfiyyətləri, ibrətamiz səciyyəsi ilə bədii-estetik əhəmiyyətini itirməmiş, bu gün də aktual səciyyə daşıyaraq, öz müasirliyini saxlamaqdadır.

Açar sözlər: XIX əsr, Qasım bəy Zakir, məsnəvi, satira, təmsil, allegoriya.

POSITION OF QASIM BAY ZAKIR REPRESENTATIVES IN THE CULTURAL CREATIVITY OF AZERBAIJAN IN THE XIX CENTURY

Abstract

The article provides information about the emergence, sources and development features of the realist-allegorical style formed in the Azerbaijani literature of the XIX century. Here we talk about the unique position of fables in allegorical prose. One of the founders of the satirical direction, one of the prominent poets of Karabakh, Gasim bey Zakir, 6 proverbs-representations known to the world of science are involved in the comparative analysis. The political situation of the 19th century is more or less "esophageal" in Zakir's representations. The poet's prose attracts attention for its natural and emotional shades, the promotion of mental values. Creative use of folklore is one of the main features of Zakir's work. The poet made his Masnavi more readable by referring to proverbs and parables that embody our traditions and have been preserved for centuries.

During the research, it becomes clear that Zakir's allegorical poems have not lost their artistic and aesthetic significance due to their humanistic and human qualities, instructive nature, and are still relevant today.

Keywords: XIX century, Gasim bey Zakir, prose, satire, representation, allegory.

Giriş

XIX yüzil Azərbaycan xalqının ictimai-bədii düşüncə sistemində məzmun və ideya-estetik yenilikləri ilə seçilən bir dövrdür. Bu mərhələ bir sıra ədəbi-mədəni hadisələri özündə ehtiva edir ki, onlardan ən başlıcası rus ədəbiyyatının Azərbaycan ədəbiyyatı üçün məktəb rolunu oynamasıdır. Ölkənin Rusiyanın müstəmləkəsinə çevrilməsi, rusdilli təhsil ocaqlarının təsis edilməsi, bu dilə olan marağın artması və s. hadisələr bir sıra ziyalıların rus ədəbiyyatından bəhrələnməsinə zərurət yaradır, bu isə yazılan əsərlərin ideya və mövzularına öz müsbət təsirini göstərirdi. Əlverişli iqtisadi şəraitə malik Azərbaycanın mədəni cəhətdən inkişaf etməsi Rusiya imperiyasının siyasətinə daxil idi. Odur ki, Rusiya ziyalılarına öz ana dillərini təbliğ etməsinə, Azərbaycan ədəbiyyatı ilə rus və Avropa mədəniyyəti arasında

əlaqələrin inkişaf etməsinə şərait yaradırdı. Bu təsir birtərəfli deyildi, rus şair və yazıçıları da Azərbaycan ədəbiyyatından bəhrələnərək ədəbiyyatımıza məxsus süjet və obrazları öz əsərlərinə gətirirdilər.

Ümumilikdə, XIX yüzil Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi bir sıra səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə ədəbiyyat tarixinin orijinal mərhələsidir. Bu dövrdə Azərbaycan məsnəvi poeziyasının ideya, mövzu və məzmun mündəricəsi, janr və poetik xüsusiyyətləri nöqtəyi-nəzərdən diqqəti cəlb edən maraqlı örnəklər meydana gəlmişdir. Dövrün məsnəviləri mövzu, süjet problematikasına görə folklor və klassik ənənə ilə vəhdət təşkil edir; xüsusilə, bir sıra epik məsnəvilərin mövzusu birbaşa xalq yaradıcılığından alınsa da, tarixi, ictimai-siyasi faktların təzahürünə də geniş rast gəlinir, nəzirçilik klassik ədəbi ənənə kimi öz aktuallığını qoruyub saxlayırdı. Rus imperiyasının müstəmləkə siyasətinin boyunduruğu altında olmasına baxmayaraq qabaqcıl ideologiyanın – maarifçiliyin təşəkkülü və inkişafı ilə əlaqədar milli mental ideyaları müdafiə edən əxlaqi-didaktik məzmunlu dərsliklər və pedaqoji toplular yaranır, sənətkarların bədii tərcümə fəaliyyəti inkişaf edir, yazılmış əsərlərin əsas mütərəqqi ideyaları Şərq və Qərb təmayüllərində öz əksini tapır, anadilli məsnəvilər tərcümə və iqtibas mövzuları hesabına zənginləşir.

Əsrin əvvəllərində mövcud ictimai hadisələr, siyasi ziddiyyətlər və onların nəticəsinin təzahürü olan global problemlər və cəmiyyətdəki eybəcərliklər bəzi ziyalıların tənqidinə tuş gələrək satirik əsərlərin meydana çıxmasına səbəb oldu və ədəbiyyatda ictimai-siyasi motivlər, realist satira yaranıb inkişaf etməyə başladı. Beləliklə, Xaqani, Nizami, Füzuli yaradıcılığında satirik lövhələr Mirzə Baxış Nadim, Baba bəy Şakir, Qasım bəy Zakir və b. tərəfindən inkişaf etdirilərək “satira” adlı müstəqil bir istiqamətə çevrildi. Satirik şeirin inkişafında xüsusi mövqeyə malik həcvlər, bir sıra tənqidi-ifşaedici məzmunlu məktublar, o cümlədən məsnəvi şəkilli alleqorik əsərlər meydana çıxmağa başladı.

1.Şərq Ədəbiyyatında Təmsil Janrı

Qeyd etmək lazımdır ki, “qədim tarixə, zəngin mədəniyyətə, mifik təfəkkürə və şifahi xalq ədəbiyyatına malik olan xalqların yazılı ədəbiyyatı da zəngin olur.” (Məmmədov, 2018: 82). Ona görə orta əsr və ondan sonrakı dövrlərdə ədəbi sənətkarlar bu məfhumu hər şeyin fəvqündə tutaraq yaratdıqları əsərlərdə bunu açıq şəkildə ortaya qoydular. Qərb ədəbiyyatının təsiri ilə bu motivlər daha da güclənərək bədii ədəbiyyatın istiqamətini keyfiyyət baxımından başqa məcraya yönəltdi.

Satirik üslubun bir qolu olan təmsil janrı geniş vüsət qazanaraq işlək janrlardan birinə çevrildi. Təmsillərlə yanaşı, bir sıra poemalarda müxtəlif bədii vasitələrlə - kinayə, metafora, surətlərin təzadı və s. ilə öz təsdiqini tapan ənənəvi və nadir alleqoriyalara nüraciət olunur, əsasən, tipik - ikisürətli təmsil üstünlük təşkil edirdi. Təmsillə yanaşı, bu janrın yayılmasının əsas səbəblərindən biri olan maarifçiliyin intişarı ilə əlaqədar öyrədici şeirlər meydana gəlir, əxlaqi-didaktik fikirlərin təsvir və tərənnümü bir sıra məsnəvilərin əsas mövzusunə çevrilməklə yanaşı, multikultural elementlərlə zəngin məsnəvilər ədəbi-mədəni əlaqələrin inkişafında əhəmiyyətli rol oynayır, cəhalət, dini fanatizm və mövhumata qarşı yazılmış maarifçi şeirlər meydana gəlirdi.

XIX əsrin epik şeirində alleqorik məsnəvilər və ilk nümunələri e.ə.VII-VI əsrdə Ezop tərəfindən yaradılmış təmsil janrının da müstəsna rolunu qeyd etməliyik. Alleqoriya əsrlər boyu müəllifin ictimai fikir, tənqidi və satirik görüşlərini, bədii təxəyyül və təfəkkürünü ezopvari-sətiralı üsulla insanlara çatdırmağın ən münasib üsulu olmuşdur. “Satirik şairlərimizin hamısı ictimai yaraları qırmaqlamaq üçün təmsildən, fikirlərini “ezop dili” vasitəsilə söyləmək üsulundan geniş istifadə etmişlər” (Məmmədov, 1975 :23). Onların əsas məqsədi həyat həqiqətlərini metaforik tərzdə sadə təhkiyə üsulu ilə xalqın ictimai şüuruna təsir etmək idi. Təmsilnəvislər daha çox folklorla - əsasən, heyvanlar haqqında nağıllara istinad edərək ifşaçı çalarlardan istifadə edir, xalqını cəmiyyətdəki ədalətsizliklə mübarizəyə sövq etməklə,

mənəvi ruhunu oyandırmağa çalışır, sonda isə təmsili ənənəvi olaraq əxlaqi-didaktik qənaətlərlə yekunlaşdırırdı. Təmsillərin əsas üslub leytmotivi olan təhkiyə onun məsnəvidə yazılmasını şərtləndirən əsas amillərdəndir. Odur ki, XIX əsrdə məsnəvi təmsil üçün ideal forma qəlibi kimi öz aktuallığını saxlamışdır.

Dünya təmsil janrının əsas qaynağı hind abidəsi “Kəlilə və Dimnə”dir. Burada Azərbaycan folklorunda geniş yayılmış süjetlər kifayət qədər olduğu üçün bəzi müəlliflərin milli və ya Şərqi folklorundan bəhrələnməsini söyləmək çətindir. K.Məmmədov yazır: “Xalq təmsillərinin bir çoxunun yaranmasında “Kəlilə və Dimnə”nin təsirini şişirtmək üçün əsas yoxdur. Çünki onun özü də bir çox Şərqi xalqlarının müştərək şifahi yaradıcılığının məcmuyudur. Çox güman ki, mədəni, qabaqcıl Şərqi xalqlarından biri kimi, xalqımızın özünün də “Kəlilə və Dimnə”nin tamamlanmasında müəyyən rolu vardır (Məmmədov, 1975: 24).

Rus təmsilçisi A.S.Krılovun yaradıcılığı XIX əsr məsnəvi-təmsillərin digər qaynaq mənbəyidir. Dövrün əksər təmsillərində A.Krılov yaradıcılığından müəyyən dərəcədə iqtibas və paralellər nəzərdən qaçmır. Rus dilindən dilimizə ilk tərcümə əsəri A.A.Bakıxanovun Krılovdan etdiyi “Eşşək və bülbül” təmsilidir ki: “A.Bakıxanov bu tərcüməsi ilə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində təmsil tərcüməçiliyinin əsasını qoymuş, bununla da rus və Azərbaycan ədəbiyyatı arasında qarşılıqlı əlaqəni inkişaf etdirmişdir (Qasımlı, 1974: 151).

2.Qasım Bəy Zakirin Təmsillərinin Yeri və Rolu

XIX əsrdə ictimai satiranın yaranmasında misilsiz xidməti olan Qasım bəy Zakir 6 məsnəvi-təmsilində dövrünün ictimai eyniblərini özünəməxsus alleqorik üsulla açıb göstərmişdir. K.Məmmədova görə: “Zakir Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində ilk dəfə təmsildən xüsusi bir janr kimi istifadə etmiş, onu real həyatın tələblərinə uyğunlaşdırmış, insan ləyaqətini alçaldan hiyləgərlik, yaltaqlıq, ikiüzlülük, acgözlük kimi xüsusiyyətləri heyvanlar üzərinə köçürərək tənqid etmişdir” (Məmmədov, 1984: 159).

Zakir təmsillərində folklor məxsus canlı danışq elementləri heca vəzninin ahəngdarlığı ilə yaxından uzlaşır. N.Məmmədovun fikrincə, şairin məsnəvilərinin xalq üslubuna yaxın heca vəznində yazılması Azərbaycan ədəbiyyatında yeni və diqqətəlayiq bir hadisə idi (Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 2011: 210). Təmsillərin əsas mövzu qaynağı folklor və “Kəlilə və Dimnə” abidəsidir. Şair “Sədaqətli dostlar haqqında” təmsilinin mövzusunu “Kəlilə və Dimnə”dən götürmüş, (Kəlilə və Dimnə, 2004: 142), göyərçin surətini ixtisar edərək, hadisələri 56 beytdə ümumiləşdirmişdir. Burada dörd heyvanın dostluğundan söz açılır. Xilaskar Kəsəyənlə qarğanın sayəsində əvvəlcə tora düşmüş ahunu, sonra isə tısağanı xilas edirlər. Zakir sonda heyvanların dostluqda sədaqət və etibarını yüksək qiymətləndirir, “birlik harda, dirilik orda” ideyasını irəli çəkir:

Bu məsəlin vardır ona nisbəti:

Bir kəsin bir kəsə ola ülfəti.

Gərək zar olanda, o da zar ola,

Həmişə dostundan xəbərdar ola. (Zakir, 2005: 107)

“Xain yoldaşlar haqqında” təmsilində isə tısağa, ilan və dəvə bir parça çörəyi bölə bilmir və qərara gəlirlər ki, kimin daha çox yaşı varsa, çörəyi o yesin. Tısağa iddia edir ki, Allah Adəmə can verəndə onun on-on beş yaşı varmış. İlan isə Adəm və Həvvadan əvvəl yaşadığını söyləyir. Bu zaman dəvə çörəyi götürüb yeyə-yeyə deyir:

Dedi: “ey mədəni-hədyanü kəzaf!

Bir söz ilə dəvə uşaq imiş saf. (Zakir, 2005:121)

Təmsil Şəki folklorunda geniş yayılmış “Dəvə uşaqmış” adlı xalq təmsili ilə eyni məzmunadır. Lakin burada obrazlar dəvə, qoyun və eşşəkdir və onların uydurduğu yalanlar da fərqlidir. “Qoyun İsmayıl qurbanının anası, eşşək isə daha qoca olduğunu sübut etməyə çalışır (Azərbaycan folkloru antologiyası, 2009: 126). “Dəvə və tülkü” adlı digər təmsilin də məzmunu eynidir. Lakin burada üçüncü obraz yoxdur (Pirsultanlı, 2012: 44).

Musa Adilov “Dəvə uşaqmış” ifadəsinin mənşəyini Sindbadnamə nağılları ilə əlaqələndirir. Eyni məzmunlu bir nağılda obrazlar dəvə, qurd və tülküdür. Burada qurd dünya yaranmamışdan 7 gün əvvəl doğulduğunu, tülkü isə guya həmin vaxt qurdun anasına kömək etdiyini söyləyir (Adilov, 1982: 138).

Zakir özü də təmsili nəsr nümunəsi əsasında yazdığını inkar etmir:

Müşküldü nəzm etmək hər belə nəsr,
Əfv eyləsin arif gər olsa kəsri. (Zakir, 2005: 121)

“Xalq gülüşü Zakirin təmsillərinin canına elə nüfuz etmişdir ki, bəzən ictimai gülüşlə, şairin fərdi gülüşünə sərhəd qoymaq mümkün olmur. Zakir xalqın yaratdığı bitməz-tükənməz gülüşə öz üsyankar səsinə də əlavə edir, onu yeni məziyyətlərlə zənginləşdirir”(Əsgərli, 2009: 27). Məzmunundakı yumorla təmsillər lətifə janrına daha çox yaxınlaşır.

“Tülkü və qurd” təmsilində zülm, zorakılıq və hiyləgərlik tənqid olunur. Tülkü “oruc tutmuşam” deyərək quyruğu qurda göstərir, onu aldadıb tələyə salır, quyruğu isə özü yeyir. Qurdun: - Axı sən oruc tutmuşdun? - sualına isə: -Təzə ayı görüb, etmişəm bayram, - deyə cavab verir (Zakir, 2005: 109).

Təmsildə əsas tənqid hədəfi qurddur. Onun acgözlüyü, sadələvhlüyü oxucuda acı gülüş doğurur. Şair sonda gəldiyi nəticəni belə təlqin edir:

Hər kimsədə ola əqlü fəhmü huş,
Bu məsəli eyləməsin fəramuş:
Əvvəl gərək suyu yoxlasın möhkəm,
Boylayandan sonra soyunsun adəm. (Zakir, 2005: 109)

Folklorşünas Sevinc Əliyevanın fikrincə, Zakir bu təmsili “Tülkü ilə canavar” adlı nağıldan götürmüşdür (Əliyeva, 2017: 181). Tülkünün qurdu tələyə salması motivinə “Min bir gecə nağılları”nda da rast gəlirik. Şəhrizadın 149-cu gecə şahı danışdığı nağılda deyilir: “Tülkü divarın o biri tayında xəndək qazıb üzərini örtür, qurda isə oranı üzüm bağı kimi qələmə verir. Canavar buna inanır, deşikdən keçən kimi xəndəyə düşür”(Qasımlı, 2007: 24).

Eyniadlı təmsilə Zakirin davamçısı Mirzə Həsən Qarabağının yaradıcılığında da rast gəlirik. O, quyruğu ciyərlə əvəz edərək, təmsilə kəndli obrazı da daxil etmişdir. Burada tələyə düşən tülkü özünü ölümlüyə vuraraq tələ sahibini aldadıb qaçır. O, qurdla rastlaşanda yaxınlıqda ehsan verildiyini, özünün isə oruc tutduğunu deyir. Qurd tələyə düşən kimi isə cəld ciyəri yeməyə başlayır. Qurd:

Sən söylədin bu gün oruc tutmuşam,
Hiyləni, fitnəni mən unutmuşam.
Tülkü cavab verdi: “Görmüşəm ayı,
Yeyirəm ciyəri, içirəm çayı (Qarabaği, 2000: 132).

Zakirin “Sədaqətli dostlar haqqında” təmsilində dostluq, həmrəylik, humanizm təbliğ edilirsə, “Xain yoldaşlar haqqında”, “Qurd çaqqal və şir” təmsillərində tamahkarlıq, acgözlük, “Tülkü və şir”də isə zülmkarlıq tənqid edilir. Şair ictimai eyibləri heyvanların dilindən verir, qalib gələn heyvanların timsalında xalqın mənafeyini müdafiə edir.

“Tülkü və şir” təmsilinin mövzusu “Aslan və dovşan” adı ilə folklorda, “Kəlilə və Dimnə”də (s. 95) və Rumi yaradıcılığında (Rumi, 2012: 129) da əksini tapır. Mirzə Həsən Qarabaği bu təmsili “Şir və dovşan” adlandırır. (Qarabaği, 2000: 142) Görünür, Zakir mövzuya daha realist yanaşmış, dovşanın hiylə ilə aslana qalib gəlməsini inandırıcı hesab etməyib onu tülkü ilə əvəz etmişdir. Təmsildə hiyləgərlik simvolu olan tülkü öz fərasəti ilə rəğbət doğurur. Şair tədbirli tülkünün zülmkar şir üzərində qələbəsini göstərməklə sanki ədalətin zülm üzərində qələbəsinin mümkünlüyünü, ağıl və zəkanın daim yüksəkdə durması fikrini önə çəkir:

Biri o kim, hər kəs xəlfə zülm edər,
Aqibət ədl ilə fənyə gedər.
Biri o kim, bıməsləhət, biəndiş
Bu dari dünyadə düzəlməz heç iş. (Zakir, 2005:117)

Q.Namazov yazır: “Q.Zakir şifahi xalq ədəbiyyatı xəzinəsindən yaradıcılıqla bəhrələnərək zəmanəsinin müxtəlif zümrelərə mənsub adamlarının xarakterini, münasibətini təmsillərində səciyyələndirməklə müasirlərini düşünməyə: haqsızlığa, zülmə, ədalətə, cəhalət və nadanlığa qarşı etiraz hissi oyatmağa çalışmışdır” (Namazov, 2007: 88). Belə təmsillərdən biri də “Aslan, qurd və çaqqal”dır. Burada aslan ovladıqları qoyun, quzu və toyuğu bölməyi qurda həvalə etsə də, bölgünü bəyənmiş və qurdu öldürür. Çaqqal isə təklif edir ki, şir səhər toyuğu, nahar vaxtı qoyunu, axşam isə quzunu yesin. Şir ondan bu bölgünü haradan öyrəndiyini soruşanda, çaqqal “öyrəndim o gözü çıxmış qardaşdan”- deyər cavab verir. Təmsilin sonluğunda incə bir kinayə duyulur ki, bu şairin digər satiraları ilə yaxından səsleşir:

Böyük əgər deyər gündüzə gecə,
De ki, göydə ulduz səyrişir necə!
Nisbət verər gər gündüzə gecəni,
Söylə ki, afitab yandırır məni. (Zakir, 2005: 99)

Təmsildə məzlumlara zülm edən şirdirsə, satirada heç bir sosial müdafiəsi olmayan hüquqsuz rəiyyəti incidən harın məmurlardır. Burada müəllif “böyük” deyərək həmin rütbəli məmurları, yuxarı təbəqəni nəzərdə tutur:

Çubuğa saldıra fəqir rəiyyəti,
Özü yeyib-içib sürə vəhdəti. (Zakir, 2005: 99)

Zakir təmsillərində A.Krılov yaradıcılığına birbaşa müraciət etməmişdir. Burada hər hansı bir bəhrələnmənin olub-olmamasını dəqiq söyləmək mümkün deyil. Lakin hər iki müəllifin yaradıcılığında oxşar paralellərə rast gəlirik. Zakirin “Dəvə və eşşək” təmsilində A.S.Krılovun “Parnas” əsərində olduğu kimi, ağılsız eşşəklərin yersiz “oxumağı” onların faciəsinə səbəb olur. “Qurd, çaqqal və şir” təmsili isə Krılovun “Şir ovda” təmsili ilə səsleşir. Rus təmsilində heyvanların sayı dördür: it, şir, tülkü və canavar.

Zakir təmsilindən fərqli olaraq burada onu Şir özü bölür və dörd payın hamısını özünə götürür (Kırılov, 2006: 129).

Nəticə

Zakir təmsilləri humanist keyfiyyətlər, əxlaqi və nəsihətamiz ideyalar məcmuunu kimi öz didaktik və bədii-estetik əhəmiyyətini bu gün də qoruyub saxlamaqdadır. Sadə, anlaşılıq şəkildə təsvir və təhkiyə Zakirdə folklor örnəklərindən istifadə zərurətini doğurmuşdur ki, bu da onun dilindəki xəlqiliyi şərtləndirən əsas elementlərdəndir. M.Mustafayevin araşdırmasına görə, şair təmsillərində 2895 sözdən istifadə etmişdir ki, bunların yalnız 175-i ərəb və fars söz tərkibləridir (Mustafayev, 1983: 93). XIX əsrin dil-üslub xüsusiyyətlərini nəzərə alsaq, bu ədədin o qədər də böyük olmadığını görürük. Qəliz ifadələr şeirlərin canlılığını, emosionallığını itirmir, əksinə, beytlərə xüsusi axıcılıq, musiqililik və ifadəlilik gətirir. Odur ki, K.Məmmədov Zakiri Vaqifdən sonra Azərbaycan bədii dilinin daha yüksək pilləyə qaldırmağa çalışan ən görkəmli sənətkarlardan biri sayır (Məmmədov, 1984: 191).

Ədəbiyyat

- ADİLOV, Musa (1982). Niyə belə deyirik. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı
- Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 6 cildə, IV cild. Bakı: Elm, 2011, 838 s.
- Azərbaycan folkloru antologiyası (2009). XVIII kitab, III cild (Şəki folkloru). (tərtib edən: H.Əbdülhəlimov.). Bakı: Nurlan,
- ƏLİYEV, Sevinc (2017). Təmsil və nağıllarda müştərək motivlər. /Folklor və yazılı ədəbiyyat. II kitab. Elmi red: M.Kazımoğlu, Bakı: Elm və təhsil
- ƏSGƏRLİ, Füzuli (2009). Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının mərhələli inkişafı. Bakı: ADPU
- Kəlilə və Dimnə (farscadan tərcümə edən, şərhlərin və izahların müəllifi Rəhim Sultanov) (2004). Bakı: Öndər-Nəşriyyat,
- KRİLOV, İvan (2006). Təmsillər (tərtib edən: T.İbrahimova). Bakı: Şərq-Qərb
- QARABAĞI (Yüzbaşov) MirHəməzə (2000). Seçilmiş əsərləri (Tərtib edən: N.Qarayev). Bakı: Şuşa
- QASIMZADƏ, Feyzulla (1974). XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Maarif
- QASIMLI, Məhərrəm (2007). Min bir gecə nağılları. 8 cildə, III cild. 146-270-ci gecələr. Bakı: Şərq-Qərb
- MƏMMƏDOV, Kamran (1975). XIX əsr Azərbaycan şeirində satira. Bakı: Elm
- MƏMMƏDOV, Kamran (1984). Qasım bəy Zakir. Bakı: Gənclik
- MƏMMƏDOV, Rövşən (2018). Azərbaycan Uşaq Nəsrinin İnkişaf İstiqamətləri. Riga, LAP Lampert Academic Publishing
- MUSTAFAYEV, Musatafa (1983). Zakir şeirinin sənətkarlığı. Bakı: Elm
- NAMAZOV, Qara (2007). Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı: BDU
- PİRSULTANLI, Paşa (2012). Azərbaycan ağız ədəbiyyatında təmsillər. Bakı: Folklor İnstitutu
- RUMİ, Cəlaləddin (2012). Məsnəvi. I cild. I və II dəftər (hazırlayan, prof. Dr. Adnan Qaraismayıloğlu, redaktor İ.Həbibbəyli). Naxçıvan: Əcəmi Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 2012
- ZAKİR, Qasımbəy (2005). Seçilmiş əsərləri (Tərtib edən və ön sözün müəllifi Kamran Məmmədov). Bakı: Avrasiya-Press